

GYÜMÖLCSFAISKOLÁK KIALAKULÁSÁNAK TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON

SURÁNYI DEZSŐ

Ceglédi Gyümölcsstermesztési Kutató-Fejlesztő Intézet Kht.

Vitatott a gyümölcsfaiskolák léte a középkorban, pedig oklevelek, más történeti források és régészeti leletek bizonyítják azt. Személyes levelek szólnak a faiskolák működéséről és számos fajta használatáról, később pedig könyvekben találunk rájuk utaló forrást.

Magyarország területének 54%-a alkalmas valamely gyümölcsfaj termesztésére, és a napjainkban termesztett fajták egy része is régi eredetű. Az idők során a kertészeti szakírók és a történelmi faiskolák befolyásolták a gyümölcsstermesztést és a termőtípus kialakulását. Az elmúlt századokban sok fajtát hoztak be külföldről a termesztők, amelyek meghonosodtak nálunk, illetve új fajták és hibridek származnak tőlük. A XVIII–XIX. században, a faiskolák kialakulásának és megerősödésének idején a mezőgazdasági táj arculata is megváltozott.

A szerző ezt a fontos időszakot elemzi.

BEVEZETÉS

Okleveles adatok, más történeti és régészeti források igazolják a faiskolák létezését. A két legérdekesebb adat a következő. Hippolit de Este, esztergomi érsek a szobi faiskolából 400 db facsemetét vásárolt a visegrádi kertjének javítására 1489-ben. Egy másik szerint pedig Szigeti István jobbágyai az óbudai Kandé határban a klarisszák faiskoláját feldúlták és elvitték az összes oltványt, még ugyanebben az évben (ZOLNAY, 1977).

Nyilvánvaló, hogy a középkorban még csekély szerepük lehetett a faiskoláknak, viszont a hagyásfáknak – akár mint határjelek, akár mint kultikus központok (ld. I. László király 1092. évi rendeletét a fák imádásának tilalmáról) – annál nagyobb (TAKÁCS, 1987; SURÁNYI, 2002).

A későbbi századok sem kedveztek még a szaporítóanyag-termelés fejlődésének, az erdőben létező gyümölcsfák és gyümölcsösök szerepe is korlátozott volt. A legeltetés szabályozása erdőn, mezőn nem volt képes megelőzni a katasztrófális csemetekárokat (CSÓRE, 1980; TAKÁCS, 1987); a lassan formálódó infrastruktúra, valamint olyan elemi katasztrófák, mint az árvíz vagy az aszályok, sőt hadi cselekmények szegényítették a természeti környezetet.

Már a XVI. században gyakran említik a források a híres fajtákat és általában a gyümölcsfák szaporítását. I. Ferdinánd (1526–1564), I. Miksa (1564–1576) és I. Rudolf (1576–1608) királyok Magyarországról kértek s kaptak is oltványokat. Batthyány Ferenc (1497–1566) pl. I. Ferdinánd király új kertjébe 1558-ban Újvárról (Német) küldött csemetéket. Hosszú évszázadokon át csak sporadikus adatok bukkannak fel oltványokról, oltóágakról, enciklopédiákban, magánlevelekben, vagy másfajta dokumentumokban (SURÁNYI, 1982).

VEGETATÍV SZAPORÍTÁS ÉS OLTVÁNYNEVELÉS

Az üzemszerű faiskolai termelés és működés kezdetei azonban csak a XVII. század második feléig nyúlnak vissza. Egykor az oltásról még az volt a vélemény, hogy a nemes általa nemcsak gyümölcsét, hanem „mineműségét” is képes megváltoztatni. Ezzel együtt sok babonás hit is élt az emberekben. Figyelembe vették azért – amúgy helyesen – az oltás idején a változó időjárást, viszont a csillagászati körülményeket is (!)... Sőt a közelmúltig egyes kertészek hitték, a vad fák többszöri átültetésével „megnemesülnek”.

LIPPAY (1667) részletesen leírta az oltási módokat, így a hasítékoltást, „a fa közé- a héj alá miként kell oltani”, a szemre oltást, úgyszintén a sípolást, oldaloltást és még egyéb használatos oltási módokat ismertetette. A XVII–XVIII. században a gyümölcsstermesztés – épp a szaporítástechika fejlődése révén – látványos fejlődésnek indult. A különböző munkákban a fa nevelésére, gondozására, a metszésére oktató leírásokat közöltek, ami a faiskolák létesítésére is kedvezően hatott (Lippay-féle Calendarium kéziratos változata, közli: SCHRAM, 1963).

Az 1780-as években Tessedik Sámuel (1742–1820) evangélikus lelkész Szarvason arra törekedett, hogy a székföldekre (szik) is neveljen gyümölcsfákat. Faiskolájában főleg hazai gyümölcsfajokat és -fajtákat szaporított.

Az 1830-as évek elején nagyobb kereskedelmi faiskolák ugyan még nincsenek az országban, mert a szállítási viszonyok az értékesítést nehézkessé tették, de nem is volt nagy kereslet még az oltványokra (BÁLINT, 2002; PENYIGEY, 1980; TESSEDIK, 1804 és 1942).

A nagybirtokok legtöbbször csak saját szükségleteikre termeltek, a városi és környéki kiskertek, mint elsőrendű felhasználók viszont a XIX–XX. század elejétől igényeltek már nagymennyiségű oltványt, pedig még csak akkor épültek ki jól a köz- és vasúti vonalak. Lényegében tehát „főúri kedvtelés” maradt a gyümölcs- és a faiskolai termesztés a XVIII. századig. Eltekintve egy-két nagyobb gyümölcsöstől, az uradalmak ültetvényeire, kertjeire korlátozódott a gyümölcsfaoltványok felhasználása is. Az országban uralkodó viszonyok, a majdnem állandó hadiállapot ugyan csak nem kedvezett e nagy tőkeigényű évelő kultúrának (RAPAICS, 1940a és 1940b; SURÁNYI, 1985 és 2005b; TAKÁCS, 1987).

A XIX. század elején Löcsén Leibitzer János (1763–1817) „tanító faiskolát” alapított és nagy számban szaporította a nyugati fajtákat. Faiskolájának komoly hatása volt a Szepesség gyümölcsstermesztésének fellendítésében. Ebben az időben a polgárság vándor (német, főleg bajor) kereskedőktől vásárolta a fákat. Egyes vidékek kivételével, az egész ország gyümölcsstermesztése annyira nyugati hatás alá került, hogy alig volt magyar eredetű természetű fajta a főúri és polgári kertekben.

Az első kereskedelmi faiskolát Bodor Pál (1773–1828) létesítette Kolozsvárott, ebben külföldi tanulmányútjának tapasztalatait is hasznosította. Faiskolája a kolozsvári Házsongárdon volt. 1812-ben adta ki első faiskolai árjegyzékét. A gyümölcsstermesztés ugyanis fordulóponthoz érkezett: lezárult a „gyümölcsös gazdálkodás” és elkezdődött a haszonra törekvő gyümölcsstermesztés. Ennek a változásnak volt nagy támogatója a Bodor-féle oltványkínálat, azaz az első magyar faiskolai árjegyzék, amiben 34 alma, 22 körte, 8 cseresznye, 3 meggy, 3 szilva, 2 kajszli, összesen 72 fajta szerepelt (BODOR, 1812).

Az 1830-as évektől még csak négy jelentős faiskola működött az országban. A XVIII. század elején már Kovács József (1807–1888) lelkésznek Bátorkeszin, Ramschauer Ferencnek, Esterházy Miklós gróf uradalmi tisztjének Tatán működött szőlő- és gyümölcsfaiskolája. Két további faiskolával bővült a kör. Bazalicza Mátyás (1787–1848) nyitra-pereszlenyi plébánosnak Pereszlenyben (Nyitra megye) volt nagyobb faiskolája, aki főként nyugati fajtákat szaporított. Német nyelvű katalógusában a gyümölcskultúránk fejlesztéséről is írt, a fajtákat pedig rendszerezetten és kritikailag értékelve mutatta be (BAZALICZA, 1840).

A másik, Urbanek Ferenc (1790–1888) majtényi római katolikus lelkész faiskolája már külföldön is híre tett szert. 1840-ben szintén német nyelvű katalógust bocsátott ki. Lényegében a kiegyezésig tartott, hogy minden kezdeményező szakember csak a maga szűkebb környezetének problémáival foglalkozott... A XIX. század közepén említésre érdemlő Glocker Károly (1809–1879) enyingi (GLOCKER, 1866), továbbá a Debreceni Kertész Társulat Faiskolája (MOHÁCSY, 1954).

1842-ben az Országos Mezőgazdasági Egyesület (OMGE) Pesten 4000 □-ölnyi területén „Országos Központi Faiskolát” létesített. Bereczki Máté (1824–1895) pedig bérelt földön, a Mezőkovácsháza-kunágotai határban létesített gyümölcsöst és fajtagyűjteményt is működtetett (BERECZKI, 1877–1887). A legjobbnak tartott gyümölcsfajtákat Bereczki elszaporította, s a termesztőknek rendelkezésére bocsátotta, ahogy korábban Tessedik is tette (BÁLINT, 2002).

A FAISKOLÁK „ARANYKORA”

A XIX. század első felében számtalan kis faiskola működött Erdélyben, pl. Bethlenhalom, Brassó, Gyulafehérvár, Medgyes, Nagyenyed és Szászsebes határában. A Barcaságban is nevezetessé vált faiskolák létesültek, mint Borcsa Mihály bácsfalvi lelkészé, vagy Szemeriai Károly, krizbai rektoré. Nála almák közül Fehér, Kék, Tányér, Hagyma, Puha kerek, Árpára érő, Pereszlen, Oltvári, Zergő; körték közül a Fojtó, Fekete, Bartalis, Őszi és Nyári Bergamot, Méz, Muskotály, Veres stb., szilvából Édes, Szárazmagvú, Kabola stb. fajtát kínálták (ORBÁN, 1873).

A szászsebesi faiskolában – többek között – 36-féle körtét és 56-féle almát szaporítottak! 1844-ben jeles faiskolát működtettek Szemjén Pál és Sztraka Károly békéscsabai evangélikus tanítók. Szemjén a „Magyar gazdá”-ban 80 alma, 60 körte, 6 cseresznye, 2 meggy, 11 szilva, 2 kajszibarack fajtát ismertetett és kínált. 1850–1860-ban Pálya Józsefnek Rákospalotán volt nagyobb faiskolája. Ugyanebben az időben Entz Ferenc (1805–1877) Pesten alapított faiskolát, amely idővel az ország gyümölcsészeti központja lett (JESZENSZKY, 1995).

1868-ban a kormány is több faiskolát létesített a következő településekben: Fogaras, Kecskemét, Kiszér, Kiszszében, Lugos, Mezőhegyes, Nyitraudornó, Sepsiszentgyörgy, Tarcal, Tihany, Trencsén, Ungvár és Zilah. Az

állami és gazdasági tanintézetek, földműves iskolák, tanítóképzők is tartottak fenn faiskolákat. Az állami faiskolák száma 1908-ban 22 volt. Ezekből 1910-es évekig mintegy 25 millió oltványt adtak át a gazdáknak kedvezményesen, sőt ingyenesen! A sok évszázados, zömmel félvad és kevés nemes fajtával folytatott gyümölcsstermelés génanyagát alaposan „átformálta” ez az állami beavatkozás. Ebben sikeres tevékenységet fejtett ki Bereczki (1877–1887), Villási (1878), Rudinai Molnár (1908) és később Angyal (1924).

A XIX. század közepétől kezdve szervezett állami faiskolák egyik célja az lett, hogy a természetdőlő fajták számát korlátozza. 1885-ben az OMGE Kertészeti Szakosztálya RUDINAI MOLNÁR (1879) javaslatára az országban termésre ajánlott gyümölcsfajták jegyzékét állította össze, de a fajták számát képtelen volt csökkenteni, hiszen 143 alma, 95 körte, 80 szilva, 19 kajszi, 75 őszibarack, 49 cseresznye, 32 meggy, 4 mandula, 8 dió, 12 mogyoró, 1 gesztenye, 9 birs, 5 naspolya és 1 berkenye maradt az ajánlati listán. Összesen 533 gyümölcsfajtát (!) szaporítottak, ezt csak később – 1925 körül – Gergely István és Mahács Mátvás tudta megoldani, az ő jegyzékükben már csak 226 fajta szerepelt (MOHÁCSY, 1954).

A gyümölcsfaoltványok iránti kereslet lényegében a jobbágyfelszabadítás (1848) után látványosan megnőtt. Később viszont a szőlőt kipusztító filoxéra miatt a gyümölcsösök felülete tovább nőtt. A kipusztult szőlőkben a megmaradt gyümölcsfák reményt ébresztettek a gazdáknak. Ez a köztes természetési forma a török hódoltság kor hagyatéka, amelynek újkori mezopotámiai előzményeit sikerült feltárni (SURÁNYI és KHIDIR, 2002). A XIX. század végén azonban nagy szőlőszaporító telepek is létesültek az országban, nagyobb városok környékén (Budapest, Kalocsa, Nagyenyed, Sopron, Szeged, Temesvár), de az ilyen telepeken gyümölcsfaoltványokat, sőt díszfákat is termeltek (JESZENSZKY, 1995).

Nagy szükség volt rájuk, mert az állam szociális alapon segíteni akarta a kipusztult szőlők károsult gazdáit, mégpedig a szőlők helyére gyümölcsösök telepítésének támogatásával és a termelésük megkedveltetésével (a növénykultúra-cserék az országra jellemzők lettek: Dunakanyar, Hajdúság, Bereg, Mátraalja, Somogy, Tolna stb.). Ezért az elemi iskolák közismereti tárgyaként szerepeltek a gyümölcsfanevelés fortélyai (RUDINAI MOLNÁR, 1908).

1868-ban a népoktatásról szóló törvény állami hatósági, illetve községi faiskolák felállítását és fenntartását rendelte el. Később állami és járási faiskolákat is szerveztek, feladatuk lett az alkalmas fajták tömegszaporítása, tájfajták felkutatása s az oltványellátás biztosítása. A községi faiskolák inkább a gyümölcsfanevelést és a termesztés fel lendítését célozták meg. Irányítók a falu vezetőiből és iskolai tanítókból álltak (MOHÁCSY, 1954; JESZENSZKY, 1995). Ez a program adott óriási lendületet a selyemhernyó tenyésztésnek is – a jóval korábbi Mária Terézia-féle program óta –, az útmenti epefák, illetve a települési epeskertek (selyemkertek) létesítésével (FENT, 1930; JESZENSZKY, 1972; SURÁNYI, 1985).

A községi faiskolákat azonban nemskóra túlhaladta az idő, s megszüntették azokat. Pedig a községi faiskolák száma 1914-ig már a kétezret is meghaladta. Átlagos területük igaz, 100 □-ól és 2 kh között mozgott, a városi és járási faiskolák nagysága viszont az 5-10 kh-t is elérte. Az állami faiskolákban a századfordulótól szomorúfűz, díszfa és díszcserje szaporítással is foglalkoztak. A legtovább az erdélyi és felvidéki önkormányzati faiskolák maradtak meg. Viszont hamarosan a járási faiskolák ugyanolyan sorsra jutottak országszerte, mint a községek: megszüntették azokat. Az 1870-es évek második felében a faiskolai termelés azért is élénkült, mert a szomszédos országok, főként Ausztria, felfigyelt a hazai oltványok kiváló minőségére; és a szükségletüket nálunk termeltették meg. Az export további növelésére több régióban létesültek nagy kereskedelmi faiskolák; Szeged és Csallóköz valóságos faiskolai természetési tájja fejlődött (JESZENSZKY, 1995).

Az I. világháború után a legnagyobb oltványexportot (317 257 db) 1930-ban bonyolították le, majd fokozatosan csökkent a volumene. 1932-ben már hazánk oltványexportja szinte megszűnt. A két háború közti időszakban már az erősödő városiasodás és a polgárság dísznövények iránti igényei olyannyira megnöttek, hogy a díszfák, díszcserjék, évelők, rózsák, fenyőfélék és más örökzöldek előállítására gyümölcsfákkal együtt folyt (MOHÁCSY, 1954; SURÁNYI, 2004 és 2005b).

A faiskoláknak általában almából, körtéből és kajsziából volt a legnagyobb oltványkészlete. Az üzemi méretű gyümölcsstermesztésünk elsősorban almából fejlődött gyorsan, a körte nagyobb mérvű szaporításának oka pedig az volt, hogy a házi- és kiskertekbe sok körtet ültettek. A nagy kajszioltvány-szükségletet a gutaütésben kipusztult fák pótlása s a dunántúli sárgabarack termelő vidékek kialakulása indokolta (Székesfehérvár, Győr, Budavidek). A meggytermő vidékeinken gyakran sarjakról (mint az Oblacsinszka meggyet) szaporították, és nem faiskolákból szerzik be a csemetéket, akárcsak a szilvákat. A csekély dióoltvány forgalom oka pedig a magról szaporításban keresendő (SURÁNYI, 1985, 2002).

MÁIG „AKTÍV” HATÁSOK

1944-ben a kereskedelmi faiskolák száma 367 volt, összterületük elérte a 2780 kat. holdat (JESZENSZKY, 1995). Vármegyék szerint a kereskedelmi faiskolák száma igen különböző volt (4. táblázat). 20 kh-t meghaladó faiskolát 20 helyen tartottak fenn, mégpedig Állami Faiskola Ungváron, Állami Kertmunkásiskola Nyíregyházán, Ambrózy György Rétközben, Hegyközségi Tanács Faiskolája Kecskeméten, Hegyközségi Tanács Faiskolája Kiskőrösön, Hoffmann Ferenc Újszegeden, Hortus Faiskola Szabadkán, ifj. Novothny Miklós és Novothny Ferenc Rákócziútfőn, Pest megyei Faiskola Üllőn, Schrikker Sándor Alsótekeresztvári, Stephaneum Faiskola Oroszváron, Szabolcsi Ármin Petneházán, Szógi Benjamin Kiskundorozsmán, Ungváry László és Ungváry József Cegléden, Városi Kertészet Szentesen, Vasútállomás Faiskolája Lepsényben, Zatykó Imre Békéscsabán és Zsembery Károly Deszken. A II. világháború körüli események a faiskoláinkat sem kímélték meg, nagy oltványkészletek semmisültek meg, ezzel együtt összeomlott a faiskolai igazgatási rendszer (MOHÁCSY, 1954; JESZENSZKY, 1995).

A XVIII–XIX. század a nagy korszak, amely a „gyümölcsfaiskolák aranykorá”-nak tekinthető. Kiváló elméknek köszönhetően, a kertészeti természetű körzeteink, tradicionális életmód folytán még Trianon gyümölcs- és szőlőtermesztést is érintő következményei is mérséklődtek (SURÁNYI, 2003). Az erőszakos nagyüzemesítés (1959–1961), majd az üzemek privatizációja (1991-től) a gényanyag romlásban azonos súlyú kárt tett (SURÁNYI, 2005a): megszűnt végleg a vidéki táj és az ember harmonikus viszonya.

A történelem nemcsak nemzeti emlékezetünkbe, hanem környezetünkbe is beleíródik – ezért olyan nagy kulturális érték egy irdalmi értékű gyümölcsfajta-gyűjtemény, s egy-egy természetesi tradíció megtartása, vagy éppen egy fásor, a hagyásfák ritkuló példányai e múltnak emlékei (SURÁNYI, 2002). A kis települések gyümölcsfás és csendes utcái, a történelmi kertek és fasorok, az árterek és erdőrészek, ahol pomológiai értékek vannak – azok egyszerre természetesi és agrártörténelmi értékek. A régi faiskolák ehhez történelmi hátteret nyújtottak (vö. RUDINAI MOLNÁR, 1908). A tájformáló gyümölcsöskertek, út menti és települési gyümölcsfák körének tisztázása ezért nem hiábavaló munka, mert a régi fajták és mutánsaik képezik azt a gényanyagot, amelyből a mai napig a tájszelekciós növénynevelés „meríteni tudott” (KAPÁS, 1997; HARSÁNYI és MÁDYNYÉ, 2004). Érdemes is ilyen szempontból forgatni az ún. Fehér könyvet. A manapság a szaporításra engedélyezett gyümölcsfajták 60,2%-a még mindig (!) régi történelmi és tájfajta.

RÉGI FAJTÁK – A NEMESÍTÉS MAI FORRÁSAI

A tájfajta-születés szempontjából lényeges a vármegyékre szabott ajánlások kidolgozása, amely számos ökológiai jellegű megjegyzést is tartalmaz. Pl. csak védett helyre való a szőlőhegyeken ('v'-vel jelöltük) (dió, gesztenye, „nyáribarack”, őszibarack, mandula), vagy házikertbe volt célszerű ültetni (pl. 'Téli fehér kálvil') bizonyos fajokat, fajtákat (1. táblázat). Az adatsorok jól jellemzik a vármegyék ökológiai sajátosságait, vagy magyarázatát adják a próbatermesztésnek. Áfonyázás, szedrezés, ribizkeszedés stb. nem jelölhet melegigényes gyümölcsöknek optimális termőhelyet, de ilyen helyekre hidegtűrő almafajtákat javasoltak telepíteni (SURÁNYI, 1998 és 2001).

Galgóczy 1854-ben adta ki először a Kertészet kézikönyve c. munkáját, 1912-ig összesen 7 kiadást ért meg (GALGÓCZY, 1912; FEHÉR, 1987; SURÁNYI, 2005b). Rudinai Molnár segítségével (idézi: MOHÁCSY, 1954) 64 vármegye területén a következő fajok s fajták telepítését javasolták 1912-ben (a 2. táblázatban zárójelben a vármegyék száma szerepel), de ha legalább 20 megyében természetelték azokat, már országosan természeteltető fajtáknak tekinthetők. Ezek a következők: 'Ageni' (sz), 'Alexander korai' (öb), 'Althann ringló' (sz), 'Amsden' (öb), 'Batul' (a), 'Baumann renet' (a), 'Besztercei szilva' (sz), 'Császár körte' (k), 'Erdei vajkörte' (k), 'Hardenpont téli vajkörte' (k), 'Hortensia királyné' (m), 'Jonathán' (a), 'Kasseli nagy renet' (a), 'Korai Coburgi fekete' (cs), 'Liegel vajkörte' (k), 'Magyar legjobb' (sb), 'Nagy zöld ringló' (sz), 'Nagy fekete ropogós' (cs), 'Nagy hercegnő' (cs), 'Napoleon vajkörte' (k), 'Nyári Kálmán' (k), 'Parker pepin' (a), 'Spanyol meggy' (m), 'Téli arany parmen' (a), 'Téli esperes' (k), 'Török Bálint' (a) és 'Vilmos' (k).

Az 2. táblázatban sajátos területi jellemzés adódik a fajtaajánlások alapján, de jelezve, hogy a biodiverzitás kritériumának is megfeleltek az egykori jegyzékek. 378 gyümölcsfajta szerepel a 3. táblázatban, s az összes fajta-előfordulás 2188 volt. A történelmi és gazdasági katasztrófák segítették az új tájfajták létrejöttét, a meglévő és kedvező ökológiai adottságok mellett. Többek feltételezése szerint, vegetatívan szaporított fákól létesült ültetvényekben 20–25 év alatt valószínűsíthető értékes mutánsok létrejötte (SURÁNYI, 1998).

FAJTAAJÁNLÁSOK A GALGÓCZY-FÉLE KÉZIKÖNYVBEN					1. táblázat
VÁRMEGYE (1)	A-K (2)	CS (3)	SZ-M (4)	SB-ÖB (5)	D-MA (6)
1 Abaúj-Torna	10	5	4	0	0
2 Alsó-Fehér	10	3	3	0	0
3 Arad	8	5	5	10	v
4 Árva	10	0	2	0	0
5 Bács-Bodrog	13	0	9	8	0
6 Baranya	13	3	9	19	v
7 Bars	13	3	5	0	0
8 Békés	18	7	9	7	2
9 Bereg	14	2	7	1	0
10 Beszterce-Naszód	16	0	3	0	0
11 Bihar	14	6	8	6	v
12 Borsod	10	3	6	7	0
13 Brassó	20	4	6	6	0
14 Csanád	15	0	7	0	0
15 Csík	16	0	7	0	0
16 Csongrád	10	4	8	6	1
17 Esztergom	22	5	9	11	v
18 Fejér	12	5	7	3	v
19 Fiume	8	4	6	3	0
20 Fogaras	12	0	4	0	0
21 Gömör-Kishont	26	5	10	0	0
22 Győr	16	5	7	3	0
23 Hajdú	13	4	7	10	0
24 Háromszék	21	4	8	0	0
25 Heves	10	3	4	9	1
26 Hont	12	3	3	0	0
27 Hunyad	41	8	15	10	1
28 Jász-Nagykun-Szolnok	20	7	9	10	1
29 Kis-Küküllő	33	4	5	0	0
30 Kolozs	26	6	11	1	0
31 Komárom	19	5	9	9	v
32 Krassó-Szörény	17	7	11	12	3
33 Liptó	12	0	2	0	0
34 Máramaros	9	3	2	0	0
35 Maros-Torda	13	0	4	0	0
36 Moson	13	7	10	3	0
37 Nagy-Küküllő	10	2	5	0	0
38 Nógrád	19	3	6	0	0
39 Nyitra	23	5	8	0	0
40 Pest-Pilis-Solt-Kiskun	46	12	20	32	5
41 Pozsony	26	7	10	7	2
42 Sáros	28	5	10	4	0

1. táblázat folytatás						
VÁRMEGYE (1)	A-K (2)	CS (3)	SZ-M (4)	SB-ÖB (5)	D-MA (6)	
43	Somogy	23	7	11	8	2
44	Sopron	15	4	8	2	0
45	Szabolcs	11	0	5	4	0
46	Szatmár	28	3	8	0	2
47	Szeben	20	5	5	0	0
48	Szepes	11	0	6	0	0
49	Szilágy	10	4	3	1	0
50	Szolnok–Doboka	11	3	2	0	0
51	Temes	16	9	5	8	1
52	Tolna	16	6	5	11	2
53	Torda–Aranyos	22	3	4	0	0
54	Torontál	9	13	4	11	1
55	Trencsén	22	3	7	0	0
56	Turóc	12	0	2	0	0
57	Udvarhely	15	2	4	0	0
58	Ugocsa	10	3	4	0	0
59	Ung	15	3	5	v	0
60	Vas	26	3	4	v	0
61	Veszprém	19	8	8	15	v
62	Zala	29	13	11	15	4
63	Zemplén	19	7	9	12	4
64	Zólyom	12	0	2	0	0

JELMAGYARÁZAT:

A–K ALMA ÉS KÖRTE (2)

CS–CSERESZNYE (3)

SZ–M SZILVA ÉS MEGGY (4)

SB–ÖB SÁRGA-ÉS ÓSZIBARACK (5)

D–MA DIÓ ÉS MANDULA (6)

V–VÉDETT FEKVÉSBEN (7)

Az évszázaddal korábbi betelepítések és spontán népességmozgások nemcsak az etnikai térképet írták át, hanem ezzel együtt alapvető fontosságú növényi génanyag frissítést is hoztak, főleg német, szerb-horvát, román, szlovák, szlovén és ruszin telepeselek jóvoltából. A fajtakutatásoknak olyan régiókra is gondolhatunk, ahonnan a legtöbb régi alma- és diófajtánk (Maros völgye), vagy szilvánk (pl. Dráva-mente, Felső-Tiszavidék) származik (3. táblázat).

A gyümölcsfaiskolák tehát alapvető jelentőségűek voltak a gyümölcs génvagyon gazdagításában (PROBOCSKAI, 1952), amit új munkánk bizonyított (SURÁNYI, 2006a). Régi faiskolai jegyzékek (Bazalicza, Bodor, Glocker, Kovács, a Novothnyk, Schikkert, az Ungváryak, stb.), vagy a pomológiai munkák lényegében tartalmazták azokat a fajtákat (4. táblázat), amelyek nem a Kárpát-medencében keletkeztek a vad őseikből, de legalább két-három évszázada honosodtak meg, esetleg tőlünk kerültek idegen tájakra (ANGYAL, 1925; BEREZCKI, 1877–1887; SURÁNYI, 2006a és 2006b).

A rómaiak által is nagyra értékelt Pannónia „*Pannonia glandifer*” volt ifj. Plinius szóhasználatában (ifj. PLINIUS, 1973), e kifejezés az egész Kárpát-medencére is érthető. Ezért az sem meglepő, hogy 1944-ig kiterjedt és jól szervezett faiskolai-termelői szervezet létezett az erősen leszűkült ország keretei között is. Az 1920 utáni lendületes gyümölcsstermelés fejlesztés e történelmi sajátosságok ismerete nélkül nem érthető meg (SURÁNYI, 2003). Az egykor oly gazdag házikerti, szőlők közötti, szórvány és részben az üzemi gyümölcsstermő területek fajtái jórészt egy századdal korábbi fajtapolitika emlékei. Vajon a kárpótlás és az új rendszer kialakulása után mi marad a megelőző fél évszázad pomológiai értékeiből (SURÁNYI, 2005a)?

A LEGTÖBB VÁRMEGYÉBE AJÁNLOTT FAJTÁK JEGYZÉKE		2. táblázat
FAJOK, FAJTÁK (1)	FAJOK, FAJTÁK (1)	
ALMA (a)	Korai Coburgi fekete (24)	
Téli arany parmen (60)	Dönnissen sárga ropogós (18)	
Kasseli nagy renet (31)	Disznódi fűszeres (17)	
Török Bálint (31)	Hedelfingeni óriás (17)	
Jonathán (30)	MEGGY (e)	
Batul (22)	Spanyol meggy (28)	
Baumann renet (22)	Hortensia királyné (22)	
Parker pepin (21)	Fekete Spanyol (11)	
KÖRTE (b)	Pándy üvegmeggy (11)	
Erdei vajkörte (45)	„NYÁRIBARACK” (f)	
Napoleon vajkörte (40)	Magyar legjobb (33)	
Téli esperes (32)	Nagyszombati (16)	
Liegel vajkörte (31)	Nancy (16)	
Császár körte (25)	ŐSZIBARACK (g)	
Hardenpont téli vajkörte (25)	Alexander korai (27)	
Nyári Kálmán (21)	Amsden (27)	
Vilmos (21)	Lindley (18)	
SZILVA (c)	Lord Palmerston (18)	
Besztercei szilva (54)	Gyümölcskertek királynéja (17)	
Nagy zöld ringló (54)	Vezerle duránci (15)	
Althann ringló (33)	DIÓ (h)	
Ageni (28)	Nagybányai félpuhahéjú (10)	
Spáth Anna (18)	Sebeshelyi (6)	
Viktória királyné (17)	MANDULA (i)	
CSERESZNYE (d)	Princesse (6)	
Nagy hercegnő (36)	Pistache (3).	
Nagy fekete ropogós (30)		

A GALGÓCZY-FÉLE JAVÍTOTT FAJTAJEGYZÉK (1912) ÖSSZEFOGLALÓ ÉRTÉKELÉSE				3. táblázat
(A FAJTADIVERZITÁS SZERINT)				
FAJ (3)	ÖSSZES FAJTA ELŐFORDULÁSA (1)	FAJTÁK SZÁMA (2)	FAJTA-HÁNYADOS (2/1)	
Alma (4)	558	110	0,1971	
Körte (5)	539	85	0,1577	
Szilva (6)	320	44	0,1375	
Cseresznye (7)	250	48	0,1920	
Meggy (8)	147	8	0,3636	
„Nyáribarack” (9)	94	15	0,1596	
Őszibarack (10)	238	46	0,1933	
Füge (11)	1	9	9,0000	
Dió (12)	22	8	0,3636	
Mandula (13)	13	5	0,3846	
Mogyoró (14)	3	<i>fajta megjelölése nélkül (16)</i>		
Gesztenye (15)	3	<i>fajta megjelölése nélkül (16)</i>		

A II. VILÁGHÁBORÚ ELŐTTI GYÜMÖLCSFAISKOLÁK MAGYARORSZÁGON (MOHÁCSY, 1954 NYOMÁN)			4. táblázat
VÁRMEGYE (1)	FAISKOLÁK SZÁMA (2)	ÖSSZTERÜLETE, KH (3)	
Abaúj-Torna	1	4	
Bács-Bodrog	19	87	
Baranya	7	50	
Békés	18	99	
Bereg	11	120	
Beszterce-Naszód	2	12	
Bihar	5	30	
Borsod	6	58	
Csanád	13	70	
Csik	4	31	
Csongrád	63	377	
Esztergom	6	48	
Fejér	17	144	
Gömör-Kishont	3	21	
Győr	6	44	
Hajdú	10	46	
Háromszék	3	29	
Heves	12	76	
Jász-Nagykun-Szolnok	18	191	
Kolozs	2	3	
Komárom	6	48	
Maros-Torda	5	17	
Moson	4	7	
Nógrád-Hont	5	27	
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	70	653	
Somogy	4	37	
Sopron	5	53	
Szabolcs	14	182	
Szilágy	2	20	
Tolna	6	31	
Ung	1	32	
Vas	2	21	
Zala	17	82	

MEGVITATÁS

A tanulmány a hazai faiskolák kezdeteit mozaikosan ismertette. Mivel egykor a gyümölcsfákat 80–120 évig is művelték, sőt tovább is „megtúrték”, a XVIII–XIX. századi igazgatási döntések, fajtaszaporítások és a régi fák természetes újulatai (sarjak, magfák stb.) a mai kultúrvegetáció arculatát is alakították és befolyásolták. A „Gyümölcsország” kifejezés használata Magyarországra nem túlzó (vö. SURÁNYI, 2006a), bár azt ifj. Plinius csak Pannóniára értette a „makktermő voltát” (Pannonia glandifer: Hist. Nat. III. 25.), mivel ahol később tölgyeseket irtottak, szőlő- és gyümölcsöskertek számára igen alkalmas területnek bizonyultak.

1. A történelmi Magyarország területének (325 ezer km²) 34%-a, a mai országhatáron belül (93 ezer km²) pedig a terület 54%-a ökológiaiailag alkalmas valamelyik gyümölcsfaj termesztésére.

2. Az ország fajtpolitikája nyitott volt s maradt is, bátor introdukciós törekvés jellemezte a szakembereket, természeteket. Ugyanis igen sok gyümölcs- és szőlőfajtát hoztak be külföldről, de azoknak egy része nemcsak bevált, hanem számtalan értékes mutánsa, változata (pl. a 'Jonathan' alma, 'Ford korai' és 'Champion' őszibarack, 'Nancy' és 'Pavlot' sárgabarack fajták körében) is keletkezett és országszerte elterjedt.

3. Különböző korszakokban és művelési módszerekkel a gyümölcsstermő növények, illetve behurcolt fák (Kései meggy, fekete dió stb.) és cserjék (aranyribizske, almatermésű rózsza) egyébként is sajátosan alakították, sőt megváltoztatták a természetes flórát is (kultúrshökevények – pl. cseresznyeszilvák a Tiszántúlon, vagy a sárgabarack a Bonyhádi medencében és spontán nemzetség- és fajhibridek születtek pl. a mandula és őszibarack, vagy a közönséges és fekete dió reciprok kereszteződéseiből).

4. A kultúrmérnöki beavatkozások és az iparosítási folyamatok, lakossági diszlokációs átrendeződések ugyancsak sajátosan hatottak a magyar tájra, nem is szólva az üdülőtelkek növényvilágáról. A folyók mederszabályozása, ármentesítése, út- és települési rendszer alakulása (pl. BELLON, 2003), valamint a magyar életmód-sajátosságok (vö. ERDEI, 1937, 1938, 1940 és 1942) is sokat változtattak az alföldi nagytáj arculatán. Mint a belkertetek és házikertetek elrendezése és szerkezete, az út menti (alma, szilva, dió) és utcai (meggy, szilva, törökmogyoró) gyümölcsfák művelése, valamint a gyümölcsfák ültetése a temetőkben és szőlők között (SURÁNYI, 1985), továbbá ártéren és a családi nagykertekben, az epeskertek (selyemkertek néven is) tulajdonképpen a fajtákhoz hasonlóan művelve. E fajták és művelésük hungarikumnak tekinthető.

Összefoglalva, a régi (kora újkortól kezdődően) gyümölcsfaiskolák szaporítóanyagai, a legkülönbözőbb fajták nemcsak a természetes vegetációra, hanem az agrártájainkra is hatottak. A sajátos magyar településrendszerből következően, a kertészeti termelésünket ugyancsak sajátosan befolyásolták és formálták, aminek jelentőségére egykor az etnográfusok és falukutatók már felfigyeltek (pl. ERDEI, 1942; BALASSA 1997).

HISTORY OF THE EVOLUTION OF FRUIT NURSERIES IN HUNGARY

SURÁNYI, D.

Fruit Research Institute, Cegléd

SUMMARY

Presence of medieval nurseries is somewhat argumentative; however, old documents, other historical sources and archeological results prove their reality. The personal letters provide further evidence on the activity of nurseries and the usage of different cultivars. Some books are also sources of information about them.

54 % of the area of Hungary is suitable for the production of at least one fruit species. A lot of the recently cultivated varieties are of old origin, too. For age horticulturist writers and old nurseries formed both fruit culture and growing areas of the fruits. In the past centuries the growers imported and introduced many cultivars which later produced new forms and hybrids. In the 18–19th centuries, when nurseries were established the landscape of agricultural lands were also refashioned.

The author analyzed this important era and its process in her study.

TABLES AND FIGURES

TABLE 1. Recommended fruit cultivars and their statistics according to old Hungarian counties

(1) old counties, (2) apple and pear, (3) sweet cherry, (4) plum and sour cherry, (5) apricot and peach, (6) walnut and almond, (7) in saved sites

TABLE 2. Main fruit cultivars in the Hungarian counties (according GALGÓCZY, 1912)

(1) species, cultivars, (a) apple, (b) pear, (c) plum, (d) sweet cherry, (e) sour cherry, (f) apricot, (g) peach, (h) walnut, (i) almond

TABLE 3. A summary of cultivars' statistics: analysis of the cultivar's diversity

(1) Total cases of cultivars, (2) No. of cultivars, (2/1) Ratio of cultivars, (3) Species
(4) apple, (5) pear, (6) plum, (7) sweet cherry, (8) sour cherry, (9) apricot, (10) peach, (11) fig, (12) walnut, (13) almond, (14) filbert, (15) chestnut, (16) without determining of cultivars

TABLE 4. Hungarian nurseries in the historical counties before Second War
(1) Old county, (2) No. of nurseries, (3) Total field of nurseries, cadat. Yoke

IRODALOM

1. A reformer Tessedik (Tessedik Sámuel összegyűjtött írásai) főszerk. BÁLINT P. (2002): TSF, 2. Szarvas.
2. BALASSA I. (főszerk.) (1997): Magyar néprajz 3. Anyagi kultúra. Akadémiai Kiadó, Budapest
4. BAZALICZA M. (1840): Catalog der Nitra-Pereszlyényer Obstbauschule...J. Neugebauer, Neutra.
5. BELLON T. (2003): A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás az Alföldön. Timp Kiadó, Budapest
6. BERECZKI M. (1877–1887): Gyümölcsészeti vázlatok I.–IV. Réthy-Gyulai, Arad.
7. BODOR P. (1812): Eladó válogatott gyümölcsfa-oltványok laistroma. Kolozsvár.
8. CSÖRE P. (1980): A magyar erdőgazdálkodás története (Középkor). Akadémiai Kiadó, Budapest
9. ERDEI F. (1937): Futóhomok. Athenaeum Kiadó, Budapest
10. ERDEI F. (1938): Parasztok. Athenaeum Kiadó, Budapest
11. ERDEI F. (1940): Magyar falu. Athenaeum Kiadó, Budapest
12. ERDEI F. (1942): Magyar tanyák. Athenaeum Kiadó, Budapest.
13. FEHÉR GY. (1987): Galgóczy Károly. in: Für L., Pintér J. szerk. Magyar Agrártörténeti Életrajzok I. köt. MMgM, Budapest p. 609–613.
14. FENT I. (1930): A magyar selyemtenyésztés 250 éves múltjából. M. Kir. FM Selyemteny. Felügy., Budapest
15. GALGÓCZY K. (1912): A kertészet kézikönyve. Franklin Társulat, Budapest
16. GLOCKER K. (1866): Jegyzéke többféle alma, körte, csontárok és boggyósgyümölcsűnek, melyeket Enyingen tenyésztettek. Enying.
17. HARSÁNYI J. és MÁDY R.-NÉ (2005): Szőlő- és gyümölcsfajták nemzeti és leíró fajtajegyzéke. OMMI, Budapest
18. JESZENSZKY Á. (1972): Az eperfa, *Morus alba* L. Akad. Kiadó, Budapest
19. JESZENSZKY Á. (1995): A magyar kertészet története – ahogy megéltem. Magánkiadás, Budapest
20. KAPÁS S. (1997): Növényfajták és növénynemesítők. OMMI, Budapest
21. LIPPAY J. (1667): Gyümölcsös kert. Cosmerovius Máté, Bécs.
22. MOHÁCSY M. (1954): A magyar kertészet története I–II. (kézirat). Corvinus Egyet. Kert. Levéltára és Múzeuma, Budapest
23. ORBÁN B. (1873): A Székelyföld leírása VI. köt. (Barcaság) Tetley Nándor és tsa, Pest.
24. PENYIGEY D. (1980): Tessedik Sámuel. Akadémiai Kiadó, Budapest
25. PLINIUS, ifj. C.S. (1973): A természet históriája. vál. és ford. Váczy K. Kriterion Kiadó,
26. Bukarest.
27. PROBOCSKAI E. (1952): Faiskola. Mezőgazd. Kiadó, Budapest
28. RAPAICS R. (1940a): Magyar gyümölcs. KMTT, Budapest
29. RAPAICS R. (1940b): Magyar kertek. Kir. Magy. Egyet. Nyomda, Budapest
30. RUDINAI MOLNÁR I. (1908): Fa-tenyésztés. Pallas Kft., Budapest
31. SCHRAM F. (1963): Calendarium oeconomicum perpetuum. Néprajzi Közlem. 8 (2–4): 432–465. (lelőhely: OSZK Oct. Hung. 748. sz. alatt)
32. SURÁNYI D. (1982): A szenvedelmes kertész rácsudálkozásai. Magvető Kiadó, Budapest
33. SURÁNYI D. (1985): Kerti növények regénye. Mezőgazd. Kiadó, Budapest
34. SURÁNYI D. (1998): A gyümölcsfajok és -fajták származása és keletkezése. in: Gyümölcsfajta-ismeret és -használat. Mezőgazda Kiadó, Budapest 17–41.
35. SURÁNYI D. (2001): The Carpatian Basin: Cradle of fruit cultivars – Endemic fruit cultivars in Hungary. Hung. Agric. Res. 2001. 10 (3): 4–12.
36. SURÁNYI D. (2002): Gyümölcsöző sokféleség. Akcident Kft., Cegléd.
37. SURÁNYI D. (2003): Trianon és a két világháború közötti kertészeti termelés összefüggései. II. Erdei Ferenc Tud. Konf. p. 134–137.
38. SURÁNYI D. (2004): Régi faiskolák tájformáló szerepe. IV. Alföldi Tud. Tájégzd. Napok (Mezőtúr). Összefoglaló. 20.
39. SURÁNYI D. (2005a): A pomológia értékei (hungaricumok) jövője a kárpótlások utáni helyzetben. MTA Néprajztud. Kut.int. – MTA Stratég. Kut. Int. 395–407.
40. SURÁNYI D. (2005b): A gyümölcsfaiskolák tájformáló szerepe a régi Magyarországon.
41. Tájékol. Lapok 3 (1): 1–17.
42. SURÁNYI D. (2006a): Magyarország jelenlegi és potenciális gyümölcs génvagyona. Kanitzia
43. 16: (in press)
44. SURÁNYI D. (2006b): Hungaricum plums: Hungary, the birthplane of plum varieties. Hung.
45. Agric. Res. 15 (2): 7–16.
46. SURÁNYI D. és KHIDIR K. M. (2002): A szőlő- és borkultúra az ókori Mezopotámiában s annak történeti-ökológiai tényezői. Agrártört. Szemle 44 (3–4): 382–426.
47. TAKÁCS L. (1987): Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest
48. TESSEDIK S. (1804): Über die Kultur und Benutzung der sogenannten Szekes-Felder in der gegend der Theiss.
49. TESSEDIK S. (1942): Önéletrása. ford. Zsilinszky M. II. kiad. Szarvas.
50. VILLÁSI P. (1879): A gyümölcsstermesztés tana. Rautmann Ny., Budapest
51. ZOLNAY L. (1977): Kincses Magyarország. Magvető Kiadó, Budapest